

M. A. BARG:

A FEUDÁLIS TULAJDON PROBLÉMÁJA KARL MARX „TÖKÉ”-JÉBEN

(A szerzőnek a trieri egyetem és a Société d' Étude du Féodalisme 1981. májusában tartott konferenciájára beküldött előadása)

A tulajdon az az alapvető társadalmi intézmény, mely az emberiségnek a civilizációba történt belépése óta minden létező társadalmi formát jellemez. Ezért éppen ennek az intézménynek a történelmi koncepciója az az elem, ami a társadalmi formáció minden adott történelmi típusának tudományos meghatározása szempontjából döntően fontos. Természetesen a feudális társadalom sem alkot kivételt ebben a sorban. Mégis úgy adódott, hogy a középkorban uralkodó tulajdonforma történelmi specifikumának jogi értelmezése, az az értelmezés, melyet először a 16–18. századi feudisták adtak és melyet részleteiben a 19. századi történészek és jogászok néhány generációja fáradságos munkájának köszönhetünk, olyan vezető szerepet töltött be a nyugati középkorkutatásban, mely egészen napjainkig megmaradt. Marx azonban a fent említett értelmezést még a 19. század közepén megalapozott kritikának vetette alá, amennyiben rámutatott egyoldalúságára, korlátoltságára és ki nem elégtő voltára.¹

Ellensúlyként a metafizikai és jogi illúziókkal szemben, melyek egyrészt a középkori források, másrészt a későbbi történészek szövegeire jellemzőek és melyek (messze nem mindig tudatosan) az adott forrásokat az őket befoglaló (kortársi) jogi tulajdonformákon keresztül látták, Marx kidolgozta a feudalizmus *politikai-gazdaságtani koncepcióját*, mint *azoknak a termelési viszonyoknak a történelmi típusát, melyek a középkor társadalmi rendjét jellemzik*.

Az adott területen folyó marxista kutatások eredményeként felvetődött az a szükséglet, hogy a feudális tulajdonra és annak politika- gazdaságtani tartalmára vonatkozó viszonyok jogi formájának a dialektikáját felfedjük.

Ez a probléma a legnagyobb nehézségeket rejti magában, minthogy Marx, aki mint ismeretes, a kapitalizmus politikai gazdaságtanával foglalkozott, a legkevésbé sem tűzte ki célul maga elé a feudalizmusra vonatkozó hasonló munkálatokat. Érthető, hogy egy sor olyan állítás mellett, melyek

közvetlenül az érdeklődés előterében álló problémára vonatkoznak, a történelemszámára ezen a területen magának a „Tőké”-nek a logikája a legértékesebb elemző eszköz. Minthogy azonban ennek alkalmazása a középkori viszonyok elemzése során sem mechanikus, sem pedig az említett viszonyok történelmi specifikumának jegyében történő utánzás nem lehet, és minthogy Marxnak a feudális tulajdonról alkotott koncepciója történelmi tartalmát felderíteni továbbra is aktuális vizsgálati probléma marad, az alább következőket a probléma megoldására tett kísérletnek kell tekinteni.²

A „feudális tulajdon” kategóriája a marxista-leninista feudalizmus-koncepció csaknem legbonyolultabb és egyúttal alapvetően fontos strukturális kategóriája. Azokra az objektív nehézségekre, melyekkel ennek a kategóriának a konkrét-történelmi kutatás során történő alkalmazása együttjár, a későbbiekben még visszatérünk.³ Itt figyelmünket elsősorban néhány, ezekből a nehézségekből fakadó historiográfiai következményre irányítjuk, amint azok a probléma megvitatása során fölmerülnek. Noha ez a vita az 50-es években bontakozott ki igazán intenzíven, lényegét tekintve tovább tart egészen a mai napig. A specialisták száma, akik ilyen vagy olyan módon részt vesznek benne, úgy megnövekedett, hogy a szakirodalomban számon tartott álláspontokat értelemszerűen az olyan tudományágaktól való függőségükben kellett csoportosítani, mint jogtörténet, politikai gazdaságtan, agrártörténet, melyek specifikuma már magában a problémának a megközelítésében tükröződik.

Az ismert jogtörténész A. V. Venediktov, a feudális tulajdon problémáját felvetve, azzal a marxista tézissel kezdte el elemzését, hogy a tulajdonnak, mint jogi kategóriának a vizsgálata során nem szabad a hagyományos (jogtudományi) állásponttól a dologi jog kritériumaira korlátozni a kutatást, hanem az embereknek még a tárgyakhoz való viszonyában is valami mélyebbet kellene meglátni, mégpedig a termelési folyamatban való egymáshoz való viszonyuk kifejeződését.⁴ Sajnos azonban az adott kiindulási pozíció a középkori „tulajdonjog” specifikumának elemzése során nem talált megfelelő folytatásra. Ennek a jognak a jellemzését A. V. Venediktov csaknem végleges formában vette át a feudalistáknak (viszonylag késői 16–18. századi források) a földesúr és telkesjobbágyai közötti „tulajdonfelosztásról” szóló tanításából (a híresebbek: „Az első joga” – mint „dominium directum” és az „Utolsó joga” mint „dominium utile”, ami az adott kontextusban ugyanolyan joggal fordítható „felső” tulajdonnak és „alárendelt” használati jognak), mint a feudális tulajdon viszonyainak alapvető választóvonalára.⁵ Másképpen kifejezve ennek a tulajdonnak, mint a középkori termelési viszonyok antagonizmu-

sa kifejezésének az értelmezése helyett végső soron egy olyan elemzést találunk, melyet ugyanaz a formális elv korlátoz (a dologi jog „terjedelme”), ami ellen a szerző munkája elején jogosan fellépett. Az eredmény az lett, hogy a specifikus paraszti viszony, mely Franciaországban (és ráadásul ebben az országban is csak másodlagosan) kialakult és a későbbi úgynevezett cenzívába torkollott, olyan viszonyoknak bizonyult, mely egészében véve kiterjed a középkori tulajdonviszonyokra. Ennek következtében a telkes jobbágy gyakorlatilag „teljes jogú” tagként épült bele a feudális földbirtokosok hierarchiájába.⁶

Egy ilyen végkövetkeztetéshez ténybelileg nagyon közel jutott egy másik jogtörténész, M. V. Kolganov, aki kezdetben, mint ez várható is volt, nagyon kritikusan viszonyult a paraszti-földesúri viszonyra „osztott tulajdon”-ról szóló tézishhez. Az általa végrehajtott problémaelemzésben így hangzik a kiindulási hipotézis: „Antagonisztikus osztálytársadalmakban a tulajdonviszonyok mindenekelőtt osztályviszonyok.”⁷ Azonban az elemzés eredményeként kialakult végkövetkeztetés enyhén szólva nehezen illik az előre megadott tézishhez. „A föld egy bizonyos része”, írja a szerző, „kettő, három vagy több személy...a paraszt, a vazallus, a szenior, a király tulajdonába került... A birtokosok közül egyesek alávetettek, mások fölöttesek voltak.”⁸ Ha azonban a paraszt mint tulajdonos (adott esetben nem „tulajdonos” hanem „birtokos” értelemben) a szenior, a vazallus és a király mellett mint jogilag elismert személy szerepel, hol van tulajdonképpen ennek az álláspontnak és Venediktovénak a különbsége? M. V. Kolganov erre azt válaszolná: abban, hogy ő azért nem ismeri el a „megosztott (kettéhasított) tulajdon”, mert a középkori jogérzék nem a „tulajdon”, hanem csak a „birtok” kategóriájával élt.⁹ Ez az érv azonban nem vezet újabb eredményre. Sok minden megváltozik a lényeget illetően, ha a „megosztott tulajdon” fogalma helyett a középkori földtulajdonviszonyok jellemzésére a „megosztott birtok” fogalmát használjuk? M. V. Kolganov alábbi véleménye is arról tanúskodik, hogy az említett viszonyoknak éppen ilyen elképzeléséről van szó. „A vazallus azért nem volt földtulajdonos, mert földje egyidejűleg a paraszté és a szenioré is volt, a szenior pedig azért nem volt földtulajdonos, mert földje egyidejűleg a paraszté, a vazallusé és a királyé volt.”¹⁰ Vajon nem világos, hogy a paraszt ebben az esetben is része a feudális „földet birtoklók” hierarchiájának?

Többek között L. I. Demo jogtörténész is fellépett nyolc évvel az itt vizsgált munka megjelenése előtt a középkori parasztnak a feudális jog által elismert személyek körébe (a szeniorral egyidejűleg) történő bevonása ellen.

A következőket írta: „Csak a kizsákmányoló osztály képviselői, csak a feudális urak hordozói a földtulajdon jogának.”¹¹ És a továbbiakban még pontosabban: „A földre vonatkozó jogviszony lényegét (a középkort illetően — M. B.) csak a feudális tulajdonnak és antipódusának, a paraszti telekbirtoknak az elemzésével lehet feltárni.”¹² Így úgy tűnik, minden világos: A kispaszti gazdaság a középkorban a feudális tulajdon antipódusa. Mégis erre való tekintet nélkül zavarta a szerzőt a tulajdon, birtok, használat terminusok közötti formális megkülönböztetés abban, hogy ezt az igen termékeny kiindulási tézist sikeresen továbbfejlessze. A kérdés további vizsgálata folyamán L. I. Demo a paraszti telek kezdeti jellemzését lényegében véve elutasította és mintegy észrevétlenül áttért a feudális birtoklás felosztásával foglalkozó tannak a talajára. Ennek eredményeként a feudális tulajdon antipódusát — a paraszti gazdaságot „feudális birtokként” jellemzi.¹³

Nem jogos-e, ha a feudális tulajdon intézménye jogi természetének elemzése során a vélemények állandó eltérését szemlélve azt kérdezzük: Nincs-e ennek az intézménynek a történelmi valóságában valami, ami nem teszi lehetővé a formális, statikus definíciókat, hanem lényegi, tartalmi, történelmi dinamikájának távlatait megnyitó meghatározásokat igényel? Ebben az összefüggésben vitathatatlan történeti érdekűek azok a munkák, melyekben a vizsgálandó probléma politikai-gazdaságtani aspektusa kerül előtérbe. Éppen ezektől várhatná az ember igen nagy valószínűséggel, hogy a formális-jogi gondolkodás elemeit legyőzik és hogy a feudális tulajdonnak mint társadalmi-gazdasági viszornak az elemzését, azaz a feudális úrnak nem a földhöz, hanem a földet megművelőhöz való viszonyát állítják előtérbe.

Valójában ezekben a munkákban minden sokkal bonyolultabbnak bizonyul. A problémát nem oldották meg. Megvan ennek az oka: a kapitalizmus előtti társadalmi rendek politikai gazdaságtanának eszköztára sajnos még nem ért el olyan kidolgozottsági fokot, hogy a minket érdeklő kérdésre a tőle várt válasz kielégítően történetinek bizonyulhatna. A gazdaságtanból kiinduló válaszban minden rendkívül leegyszerűsítettnek bizonyult: „A fő termelési eszköz a feudalizmusban a föld. A föld a feudális urak tulajdona volt.”¹⁴ Más szavakkal: a feudális tulajdon a feudális urak tulajdona. Ha ez azonban így van, már csak az marad érthetetlen, hogy miért folyik hosszú évek óta vita egy ilyen elemi „felettebb világos” kérdésben. Azonban elég az adott válasszal gondolatban egy másikat szembeállítani: „A termelési eszközök tulajdonosai a kapitalizmusban a kapitalisták”, ami által nyilvánvalóvá válik, hogy a fentebb idézett meghatározásban — a kiindulási pozíció abszolút igazsága mellett is — a legfontosabb nem szerepel: a feudális tulajdonviszonyok

specifikuma. És ez azért alakult így, mert a probléma történelmi-gazdasági elemzését (nyilvánvalóan maguk a szerzők számára sem tudatos folyamatként) egy általános-szociológiai képlet révén átalakították. Ennek során a történeti munkában éppen az bizonyul a legbonyolultabbnak, hogy minden alkalommal meg kell határozni, milyen történeti formában jelenik meg az általános szociológiai kategória a vizsgált korszakban és ezen túl az adott országban. Mint ahogy már Marx megfigyelte, a társadalmi termelés különböző fokozataira adott általános definíciók azzal a sajátossággal rendelkeznek, hogy segítségükkel „a termelés egy valóságos történelmi fokát nem lehet megérteni”. Itt csak egy végkövetkeztetés marad: egy lényegi dolog egyik szintjének a kategóriáját nem lehet ugyanannak a lényegi dolognak egy másik kategóriájával felcserélni – az első semmiképpen sem alkalmas arra, hogy betöltsse az utóbbi megismerésbeli funkcióját.

S. D. Szkazkin bennünekt érintő kérdésekkel foglalkozó munkáiban figyelmet kell szentelnünk maguknak a kérdésfeltevéseknek a sajátos voltára. Mint középkor-történész, Szkazkin elveti a feudális tulajdonviszonyok formális-jogi interpretációját és egyúttal rámutat arra a veszélyre, amit a feudális tulajdonforma lényegének sematizálása rejt magában, ha nem a működő jog prizmáján keresztül nézzük. Másképp kifejezve a tartalmi és jogi (szándék szerinti) alap egységének dialektikájában látta a minket foglalkoztató probléma történelmi értelmezésének kulcsát. Ezért végkövetkeztetése a következő: „Jóllehet ez monopólium...a feudális tulajdon...semmiben sem különbözik a burzsoá vagy a rabszolgatartó tulajdontól.”¹⁵ És mégis a feudális tulajdon „nem hasonlít a burzsoához”, de nem azért, mert állítólag fel van osztva a feudális úr-földesúr és a paraszt-telkes jobbágy között, amivel természetesen semmiképpen sem érthetünk egyet, hanem mert olyan rendszert követel meg, melyben a közvetlen termelőnek a termelőeszközökkel rendelkeznie kell, ennek következtében a parasztok részben örökösei lehetnek a saját részüknek és többé vagy kevésbé széleskörű rendelkezési jogot gyakorolhatnak e részek fölött.¹⁶ Ebben a rendben Szkazkin szerint a földesúri tulajdon „feudális” jellegének lényegi tartalma azzal a formális-jogi állásponttal való ellentétében áll, amely ezt az alapot a tulajdonjognak a gazdaságot birtokló feudális hierarchiájának tagjai közötti „felosztásként” értelmezi.

Mind elméleti, mind konkrét-történelmi nézőpontból rendkívül hasznosnak bizonyult az orosz történelem specialistáinak közreműködése a feudális tulajdon problémáinak tárgyalása során. A részleteket tekintve az ő kutatásaik révén került a maga teljes jelentőségében előtérbe a stadialitás

szerepe a feudális tulajdon kibontakozásában és fejlődésében. Ebben az összefüggésben különleges érdeklődésre tarthat számot L. V. Cserepnyin munkája, mely a feudális tulajdon oroszországi keletkezésének két fázisát általánosítva jellemzi: a Kievi Rusz-ban és a központosított állammá váló egyesítés periódusában.¹⁷

És ily módon lehetségessé válik a kérdésnek a historiográfiában betöltött helyzetét tárgyaló, szükségszerűen maximálisan sűrített vázlat segítségével kiemelni bizonyos objektív nehézségek létezését (melyek, mint már utaltunk rá, a vizsgálat tárgyából fakadnak). Ezek a nehézségek felismerhetővé válnak, ha kísérletet teszünk arra, hogy a feudális tulajdonviszonyok szociológiai koncepcióját a történelmi fogalmak nyelvére ültessük át. A nehézségek forrásai a következők: a. maga a feudális tulajdon történelmi természetének nem kielégítő tanulmányozása, a feudális járadékról alkotott elvont előfeltevéseknek a feudális úr hasznára történő termelés és behajtása tényleges mechanizmusával való összevegyítése; b. annak a ténynek figyelmen kívül hagyása, hogy a feudális tulajdonjog szempontjából két nem egyenlő előfeltétel létezik: a feudális urak testülete, amit egységes egésznek tekintenek és ebben a formában szembeállíthatnak antipódusával: a parasztsággal és az egyes hűbéressel, mint a tulajdonosok feudális hierarchián belüli tagjával. Ezek közül a „jogi személyek” közül az utolsó – a földesúr – az örökség szempontjából tőle függő parasztokat illetően *saját osztályát*, a földmonopólium hordozóját testesíti meg. De szeniorát illetően csupán hűbéri jogú személy; c. a hűbéri és a földesúri jogrend szándékos vagy nem szándékos stadiális (és nem ritkán helyi) sajátosságainak megközelítése, olyan általános normákból, melyek az általunk tárgyalt termelési formát összességükben jellemzik.

Úgy gondoljuk, hogynem vagyunk nagyon messze az igazságtól, ha arra a végkövetkeztetésre jutunk, hogy a vizsgált probléma jelenlegi állása a feudális tulajdon specifikuma *történelmi definíciójának* kidolgozását lehetővé tevő módszer kérdését állítja az előtérbe. Ezt a módszert Marx dolgozta ki a „Töke”-ben.¹⁸ I. B. Schweizerhez írt levelében (1865. január 24.) Proudhon „Mi a tulajdon?” című munkájára hivatkozva a következőket írja (ebben a könyvben valójában a burzsoá tulajdonról volt szó): „Arra a kérdésre, hogy hogyan is áll a dolog ténylegesen, csak a „politikai gazdaságtan” kritikai elemzése révén válaszolhatnánk, mely ezeknek a tulajdonviszonyoknak az összességét nem jogi megjelenési formájukban mint akaratlagos viszonyokat, hanem reális formájukban, azaz termelési viszonyokként fogja föl.”

A módszer tekintetében ennek a körülhatárolásnak alapvető jelentősége van: a termelési viszonyok jogi *megjelenési formája* – az itt tárgyalt történelmi típus keretében – nem léphet e viszonyok *reális formájának* a helyébe, mint ahogy nem lehet azt tőlük függetlenül és a hozzájuk való kapcsolódás nélkül sem vizsgálni. Másképpen szólva az ismeretelméleti célkitűzés esetében a tulajdonviszonyok *politikai-gazdaságtani* elemzésének *meg kell előznie* megjelenési formájuk jogi vonatkozásainak az elemzését.

A szakirodalomban már megfogalmazták azt a tényállást, hogy a tulajdon kérdését (érthető, hogy elsősorban a burzsoá tulajdonról van szó) a „tőke” mindhárom kötetében szövegszerűen csak egy világosan alárendeltként megfogalmazott szerep illeti meg.¹⁹ Az első kötethez készült előszóban, melyben a munka tárgyának és módszerének meghatározására kerül sor, a „tulajdon” fogalma még csak nem is szerepel. Marx csak arra vállalkozik, hogy a termelési viszonyokat, azaz a *tulajdonviszonyoknak a valóságban létező formáját* vizsgálja meg minden szempontból. Az is ismeretes, hogy a kapitalizmus termelési viszonyainak szentelt elemzését az áru elemzésével kezdi, és a „Tőke” első kötetének teljes első fejezetében még csak meg sem említi a magántulajdont, melynek létét csupán feltételezi. Azonban az áruviszonyoknak mint anyagi-objektív, tárgyasult, az emberek tudatától vagy akaratától független viszonyoknak a bemutatása több volt, mint szabályszerű megkezdése, egy olyan társadalmi formáció termelési viszonyaira irányuló elemzésnek, melyben a munka terméke a termelőt rabszolgasorba taszítja.

Minden történelmileg meghatározott, osztályellentéteken alapuló termelési módnak van egy olyan látszatvilága, a gazdasági viszonyok rá jellemző megjelenési formája, mely a valódi társadalmi viszonyokat eltakarja, és a fetisiztikus tudatformákat termeli ki, ami nemcsak elrejt, hanem léptenyomon el is ködösíti e viszonyok valódi lényegét. Arról van szó, hogy az ember nem fordulhat el egyszerűen a fetisiztikus tudatformáktól, mert azok nemcsak az adott, történelmileg meghatározott termelési mód képviselőinek hamis elképzeléseit fejezik ki, hanem objektíve függenek is a „fejük tetejére állított” formák létezésétől.²⁰

Következésképpen az a dolog lényege, hogy hasonló „fejükre állított” formák, vagy képszerűen kifejezve a dolgok eredeti lényegének „torzító tükröi”, melyek minden antagonisztikus termelési módra jellemzőek, objektíve léteznek és az adott termelési mód működésének valóságos folyamatán alapulnak, az váltja ki őket és még inkább, maximális egzaktussággal fejeződik ki bennük – ami talán éppen ezért mélyen el van rejtve – a folyamat specifikuma, történelmi sajátossága. Az árutermelés szempontjából, mint közismert,

hasonló „fejére állított” kiindulási forma az áruvilág fetisizmusa, melyben az emberek társadalmi viszonyai tárgyiasult alakot öltenek. A kapitalista termelési mód elemzésének specifikus sajátossága — történetiségének kulcsa — a „Tőké”-ben nemcsak abban áll, hogy lépésről lépésre el lehet távolítani a misztikus álcázást és hogy a dolgok valódi lényegét fel lehet tárni, hanem abban is, hogy a hasonló képzetek megjelenésének objektív feltételeit és — ami különösen fontos a mi céljaink szempontjából — ezeknek az objektíve létező, „fejük tetejére állított” formáknak a szerepét minden esetben az adott termelési mód működési folyamatából lehet megmagyarázni.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a „fejükre állított” formák kérdései, melyek a feudális termelési mód működési folyamatában is fellépnek, mostanáig kívül rekedtek a feudális tulajdon természetének elemzéséről folytatott vitán, noha e formáknak a marxizmus nagy figyelmet szentelt. Kezdjük azzal, hogy az adott termelési módot elfedő „miszticizmusnak” feltárására irányuló legjobb módszer az, ha szembeállítjuk más termelési módokkal, melyek tőle a közvetlen termelők kizsákmányolásának célja és módszere tekintetében különböznek. Az árutermelést misztifikáló összes „csodának és kísértetnek” az eltüntetése céljából Marx, mint ismeretes, a feudális termeléssel való összehasonlításhoz folyamodott. De semmivel sem csökkenti ennek az eljárásnak az ismeretelméleti jelentőségét, ha „ellenkező irányban” alkalmazzuk, azaz annak a miszticizmusnak a feltárása érdekében, mely a feudális világot burkolja be. Erről tanúskodik, bármilyen sűrű kód takarja is, a feudalizmusról nem mint gazdasági-társadalmi struktúráról, hanem mint katonai-politikai vagy ráadásul teokratikus felépítményről alkotott elképzelések eleveensége, belenyúlva egészen a mi évszázadunkba.²¹

Minthogy a feudális társadalomban a terméknek áruvá (és az embereknek árutermelővé) való átalakítása alárendelt szerepet játszott, a társadalmi viszonyok egyszerűbbek és áttekinthetőbbek is voltak, mint a polgári társadalomban. Amint Marx a burzsoázia előtti társadalmi-termelési organizmusokkal kapcsolatban megjegyzi, „alapjuk vagy az egyéni ember éretlensége, aki még nem szakította el magát a másokkal való természetes nembeli kapcsolat köldökszinórjáról, vagy pedig közvetlen uralmi és szolgasági viszonyok.” (MEM 23. köt. Bp. 1963. 81.) Minthogy a még alább következő tervbevett elemzés túlnyomórészt nyugat-európai anyagra épül, nyilvánvaló, hogy jóllehet az embernek a „természetadta viszonyok köldökszinórjáról” való leválasztása a vizsgált időszakban még messze nem zárult le, a feudális társadalmi-termelési organizmus működésének súlypontja a közvetlen uralmi és alávetettségi viszonyokon nyugodott. Ez határozta meg a rá jellemző

„fejükre állított” formákat is, melyek a dolgok igazi mivoltát az adott termelési módba bevont személyek előtt éppen úgy, mint az utánuk következő tudósok egy generációja előtt elfedték.

Szemben az áruterelés viszonyainak tárgyias jellegű látszatával, a tulajdonviszonyok feudális világában az antagonisztikus osztályoknak a termelési eszközökhöz való viszonyát misztifikálták: a. a feudális tulajdon hierarchikus felépítése révén, azaz egy és ugyanannak a földtulajdonnak a feudális hierarchia különböző fokain elhelyezkedő társtulajdonosok között történő, különféle címeken való felosztása révén; b. a személyes függőségi viszonyok általános és egyetemes voltának a látszata révén, ami a társadalom antagonisztikus osztályokra történt széthasadottságát eltakarta. Ez utóbbi misztifikációról írta Marx: „A független ember helyett itt csupa olyan embert találunk, aki függő helyzetben van: jobbágyokat és földesurakat, vazallusokat és hűbérurakat, világiakat és papokat.” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) És ilymódon a kizsákmányoláson alapuló viszonyok hátterében rejlő anyagi, *gazdasági* okok eltitkolása, az úr és „embere” közötti tisztán „személyes viszonyok” meghatározó jelentőségének látszata révén, az a „jellemálarc, amelyben itt az emberek egymással szembeállnak.” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) Végül, c. a társadalmi viszonyok eltárgyasulásának a helyén, ami az áruterelés világára jellemző, a feudális termelés szférájában a kizsákmányoláson alapuló viszonyok *perszonalifikálására* bukkanunk. A termelésben résztvevőknek az objektív munkafeltételekhez való viszonya mint az ő *közvetlen, személyes viszonyuk* fogalmazódik meg. A feudális társadalmi-termelési organizmusnak ezt a jellegzetes álarcát („misztikus lepel”) leginkább a 17. és 18. századi polgári forradalom kitörése előtti idők felvilágosult gondolkodói támadták. Azonban az ő erkölcsi elégedetlenségük rögtön elapadt, mihelyt a parcellájához kötött paraszt, aki formális „személyi szabadságot” kapott, ugyanolyan módon tovább dolgozott ugyanannak a „természetes urának” a számára mint félig szabad bérlő vagy pedig szolga.²²

Ha a historiográfia figyelmen kívül hagyta a középkori termelési viszonyokat misztifikáló „álarcokat”, annál inkább semleges álláspontra helyezkedett a következő kérdéssel szemben: Milyen szerepet játszottak valójában a középkori viszonyok „fejük tetejére” állított formái a feudális termelési mód valóságos mozgása során. Marx nemcsak arra mutatott rá elsőként, hogy a középkor sem volt mentes a „jellemálarc”-októl, melyekben az emberek egymással kapcsolatba léptek, hanem elsőként állapította meg azt is pontosan, hogy mik is voltak ezek a maszkok: „Személyi függőség jellemzi az anyagi termelés társadalmi viszonyait éppúgy, mint a rajtuk felépült élet-

szférákat” (MEM 23. köt. Bp. 1967. 79.) A „Tőke” 3. kötetében éppen ezt a gondolatot fejezi ki még pontosabban: ott, ahol, mint az ókorban és a középkorban, a rabszolgaság és a jobbágság a társadalmi termelés széles bázisát alkotja, a termelési feltételeknek a termelők feletti uralmát a hatalom és az elnyomás viszonyainak álarcá borítja, melyek a termelési folyamat közvetlen mozgató rugóinak mutatkoznak és így válnak láthatóvá. És azzal analóg módon, ahogyan a kapitalista termelési viszonyok elemzésének szükségszerűen az áru elemzésével kellett kezdődnie – a kiindulási kategóriával, mely e viszonyok lényegét elleplezi –, a feudalizmus termelési viszonyainak elemzését a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére” állított formáinak elemzésével kellett elkezdni, melyek lényegét a legnagyobb mértékben misztifikálják.

A feudális álarcoknak a kapitalizmusbeliekkel szembeni alapvető különbsége abban áll, hogy az előbbieket nem gazdasági kategóriák formájában lépnek fel, hanem mint egy *státuszrendszer* elemei, azaz egy személyes, rendi és „köz” státusz formájában. Ennek az az eredménye, hogy a jog dogmája értelmében a valóságos folyamat „visszajára fordul”: A feudális osztály földmonopóliuma keletkezés- és működéstörténetének legfőbb következményei mint a termelést alkotó „személyes” viszonyok objektív feltételei jelennek meg és a jog szerint ennek a monopóliumnak az előfeltételeként működnek. „Visszajára fordulás”, „a helyek megcserélődése” olyan okok és következmények, melyek a „személyes viszony” fetisizmusához vezetnek – ez a feudális jog legfontosabb elve „a parasztkérdés” betűjét és szellemét illetően. Ha V. I. Lenin felteszi a kérdést: „Mi volt a hűbéri gazdaság lényege?” Az, hogy a parasztok telket kaptak a földesúrtól családjuk eltartására, s ennek fejében 3 napot (olykor többet is) kötelesek voltak a földesúr földjén dolgozni,²³ akkor figyelmen kívül hagy minden „individuális” álarcot, amennyiben feltárja az adott termelési viszonyok politikai-gazdaságtani lényegét. Ha azután a „Tőké”-ben a következőket olvassuk: „A személyi függőség viszonyai alkotják az adott (feudális – M. B.) társadalmi alapzatot”, akkor nem a feudális termelés részesei által alkotott „járható” elképzelések konstatálásával találjuk szemben magunkat, hanem sokkal inkább a termelési viszonyok még mindig változatlan lényegének a feudális termelési folyamat során „feje tetejére állított” formái valóságos jelentőségére való utalással.

És most vonjunk le néhány végkövetkeztetést. A feudális tulajdon intézményének egyik sajátossága mélyen ellentmondásos, dialektikus természetében rejlik. Mint a társadalmi termelési viszonyok rendszere, ez az intézmény két alkotórészből tevődik össze: a feudális úr földmonopóliumának

specifikus formájából, mely saját létezésének feltételeként a munka (azaz a gazdasági önállóság) objektív feltételeinek legalább egyikét, a földnek a parasztok közötti felosztását magában foglalja; b. ez utóbbiak birtokrészének névleges tulajdonosaiktól való személyes függésének formájából.

Magától értetődő, hogy a megadott alkotóelemeket egymástól elkülönítve lehet vizsgálni. Azonban fontos ügyelni arra is, hogy a feudális tulajdonnak mint működő intézménynek a keretében ezek csak egymással való kölcsönviszonyban és egymáshoz való kapcsolatukban léteznek. És jóllehet a fent említett strukturális elemek közül a másodiknak a szerepe a történelem folyamán nem mindig mutatkozik egyformának, semmiképpen sem szabad megfeledkezni róla, egészen a feudális termelési mód bukásáig szem előtt kell tartani azt. Másképp szólva, ha egyes személyek vagy testületek földbirtokrészesedésének monopóliumát az „uralom”, a „hatalom” és az „alávetettség” fogalmaival tudjuk kifejezni, azaz ez a föld megművelőjére vonatkozólag a tulajdonos köz- és magántermészetű teljhatalmának formáját ölti magára, csak ebben az esetben lehetséges a tulajdon ilyen rendjének a „feudális” fogalommal történő jog szerinti meghatározása.²⁴ Éppen ezt a specifikumot tekintette Marx és Engels ama történelmi tulajdontípus lényegének, ami a feudalizmus sajátja.

A feudális tulajdont lehet vizsgálni statikájában, „amorf állapotában”, azaz feudális járadék formájában történő gazdasági realizálódása elvont lehetőségeként — ebben az esetben a munka objektív feltételei megtalálásának a tényét is a feudális urak jogi hatalmába utalják. És ezt követően lehet a tulajdont dinamikájában, azaz mint a feudális járadék realitását vizsgálni — ebben az esetben a feudális tulajdonról valóságos formájában van szó (ami egyforma mértékben magában foglalja egy földdarab parasztnak való juttatását és földesurától való függését), mint a termelési viszonyok adott történelmi típusának kifejeződéséről. Nyilvánvaló, hogy a problémának éppen ez az aspektusa az, amely a kutatók érdeklődésének homlokterében kell hogy álljon. A feudális tulajdon valóságos formájában, ami a fentebb érintett „visszajára fordulás” eredményeként alakul ki, rejlik e tulajdon fejlődésének elve, illetve tudományos meghatározásának az elve, a közvetlen uralom és alávetettség viszonyának terminológiájában. Ezt a definíciót nem lehet megalkotni a jóhiszeműen felsorolt és kidolgozott „lényegi vonások” mégoly aggályos leírásával sem, és úgy sem, hogy a kérdés tudományos elemzésébe kész formulákat illesztünk, melyeket a feudisták fegyvertárából plagizáltunk. Az említett „módszerek” közül az elsőről írta Lenin: „És mennyire jellemző ez a...quasi realizstikus, a valóságban azonban pedig eklektikus erőlködés, hogy vala-

mennyi ismertetőjelet és tényezőt kimerítően felsoroljak. Természetesen ez az értelmetlen kísérlet, hogy az egyes jelenségek minden részleges ismertetőjelet beleprezseljék az általános fogalomba, vagy ellenkezőleg, hogy „elkerüljék a jelenségek tarka sokféleségével való összeütközést”, egy olyan kísérlet, ami arról tanúskodik, hogy fogalmunk sincs róla, hogy mi is a tudomány.”²⁵ A modern tudós hasonlóképpen nem hagyatkozhat „a kortársak véleményére”, mégpedig abból az egyszerű okból nem, hogy sűrű köd akadályozta azokat a dolgok lényegéig való eljutásban, — a fetisisztikus tudat jelentős rétege, mely nemcsak hogy eltakarta a lényegét, mint fentebb megmutattuk, hanem „fejük tetejére” állította a dolgokat. Ezeken a valóságot misztifikáló rétegeken a tulajdonviszonyok szférájában, különösen nehéz áthatolni — ez a középkori társadalmat átható minden antagonizmus legvégső forrása.

A feudális tulajdonnak a történettudomány kategóriái alapján történő tudományos megismeréséhez vezető útra Marx a „Tőke” 3. kötetének 47. fejezetében utalt. Mint ismeretes, a feudális járadék törvényének elemzését a munkajáradék vizsgálatával kezdte, amit a feudális járadék különböző formáinak objektív-történelmi sorrendjével lehet megmagyarázni. A munkajáradék a feudális járadék történelmileg első formája. Éppen ezért Marx ismeretelméleti, logikai értelemben is úgy vizsgálta azt, mint a feudális termelési viszonyok specifikumának vizsgálati kiindulási pontját. Marx felfogása szerint a járadék minden más formája — termékjáradék, pénzjáradék — nemcsak követi a munkajáradékot, hanem belőle is fejlődik ki, benne találja meg a normáját, végleges magyarázatát. Ilymódon a feudális járadék marxi elemzésének kiindulási pontjában a történelmi és a logikai szempont együttes fellépése a keresett és szükséges feltétele annak, hogy éppen a munkajáradékban (és következésképpen működésének szükséges társadalmi feltételeiben) kell látnunk azt a kategóriát, amely egyedül megfelelő a bennünket érdeklő probléma lényegének a feltárásához. Egy ilyen végkövetkeztetés teljes mértékben megfelel a valóságos tulajdonviszonyoknak mint olyan mozgó elvnek, melyet Marx a közvetlen uralom és alávetettség viszonyainak tulajdonított.²⁶

A feudális tulajdonban kifejezésre jutó társadalmi viszonyok és ezek antagonisztikus jellege váltotta ki minden attribútumuk mélyen ellentmondásos voltát, még a teljesen külsődlegeseket sem kizárva. Mint ismeretes, a feudális tulajdon objektumai egyaránt voltak nagy és kis birtokok, összefüggő területek és nagy területen szétszóró, különálló tanyák, olyan uradalmak, melyek a földesúri majorságokat, a paraszti kisbirtokokat egybefogták, továbbá „töredékek”, melyekből vagy az első vagy a második komponens

hiányzott, végül földbirtokok, melyek bizonyos arányban minden mezőgazdasági földterületet – szántót, legelőt, rétet, erdőt stb. magukba foglaltak.²⁷

Nem kevésbé ellentmondásos ennek a tulajdonnak a jogi jellemzése sem. Ismeretes, hogy egyidejűleg volt feltételekhez kötött és feltétel nélküli, testületi és egyéni, felosztott és oszthatatlan, szabad és kötött stb. Történelmileg nézve a feudális tulajdont jogilag mind az uralkodó osztály által kerek közé szorított közösségi (törzsi) tulajdon „folytatásának”, mind pedig a közösség (törzs) területén való tagadásának lehetett tekinteni. „A törzsi és a közösségi tulajdonhoz hasonlóan” írta Marx és Engels, „ez (a feudális tulajdon – M. B.) is azon a közösségen alapul, mellyel most már mint közvetlenül termelő osztályok, nem rabszolgák állnak szemben, hanem jobbágyi sorban levő kisparasztnak.”²⁸ Az a közösség, melyről itt szó van, a társulajdonosok testületeként jelenik meg, mely mint katonai kíséret hierarchikusan tagolódik és amelynek – ha szabad magunkat így kifejezni – tárgyi korrelátuma a tulajdon testületi formája. Mint e törzsi és a közösségi tulajdon történelmi tagadása, a feudális tulajdon a szabad, egyéni magántulajdon kialakulásának történetében meghatározott stádiumot jelent.

A társulajdonosok testülete minden adott politikai-etnikai (állami) közösségben a korlátlan tulajdonos jogcímének hordozójaként lépett föl, azaz összességében a feudális urak osztályaként, élén a királlyal. Ami egy, önmagában vett hűbér birtokosának a jogcímét illeti, e tekintetben minden attól függ, milyen nézőpontból kerül sor a birtok jellemzésére. Ha a hűbéresek hierarchiájában betöltött helyéről beszélünk, akkor nyilvánvaló, hogy függő „tulajdon”, *kötött, szolgálat terheli*, megosztott stb., ha azonban birtokának jogcímét a fennhatósága alatti parasztnak vonatkozásában nézzük, akkor éppen olyan *korlátlan tartalommal* (joggal) jelenik meg előttünk, amilyennek fentebb a *hűbéreseknél testületének ösztulajdonát* jellemeztük. Más szavakkal, tekintettel örökös függő viszonyban álló parasztjaira, a földesúr egy szabad, oszthatatlan, feltétlen tulajdon birtokosa, joga pedig *a föld mint a feudális osztály legfontosabb termelőeszköze monopóliumának megtestesítője*. Ebből az következik, hogy (normatív) határkifejezéssel élve a parasztnak mint osztálynak – a feudális (hűbéri) jog betűje és szelleme szerint – *semmilyen jogi viszonyuk nem volt és nem lehetett a földhöz*, minthogy maguk is a feudális osztály tulajdonának „szubsztanciájába” tartoztak és idegen jog objektumai voltak.

Hogy a probléma ebből a nézőpontból történő vizsgálatát lezárjuk, még két tényezőt kellene kiemelni: először is, ha Marx a „Tőké”-ben a feudális urat minden további meghatározás nélkül „tulajdonosnak” nevezi,

akkor ezt a jogcímét a paraszti-földesúri járadékos viszony szemszögéből nézi. Valójában a „Tőke” 3. kötete 47. fejezetének abban a bekezdésében, amelyben a munkajáradékot elemzi, a robotról beszél, melyet a közvetlen termelőnek „a földbirtokos nevében” kell ledolgoznia. A termékjáradékról szóló részben a következőket mondja: „Csak a föld áll vele (a paraszttal – M. B.) szemben mint idegen tulajdonban levő, önállósult és a földtulajdonosban megszemélyesült munkafeltétel” (Tőke, 3. köt. 748.). Végül a „pénzjáradék”-ról szóló részben beszél a „közvetlen termelőről”, aki a földtulajdonosnak, mint e leglényegesebb termelési feltétele tulajdonosának, a pénzzé változtatott többlettermék formájában többletkényszermunkát, vagyis meg nem fizetett, egyenérték nélkül teljesítendő munkát köteles leróni (Tőke, 3. köt. 751.). Más szóval a paraszti-földesúri viszonyok szférájában a tulajdonos és a nemtulajdonos antagonizmusa teljes mértékben föl van tárva, abszolút természetű és nyoma sincs a jog valamiféle „megosztásának”, itt csak *jog és jogtalanság* létezik, az egyik jogi személy – a földesúr, vele szemben a másik, a paraszt – többé vagy kevésbé *idegen jog objektuma*.

Ha Marx ugyanannak a földesúrnak a jogcíméről a feudalizmuson belüli (a hűbéresekre testületén belüli) viszonyok szemszögéből beszél, akkor nevezi „feudális” tulajdonosnak s ezzel „tulajdonának” osztott, körülhatárolt, kötött jellegét hangsúlyozza. A leghangsúlyosabban ezt annak a birtoklásnak a meghatározása során fejt ki, amelyet a 17. század közepi angol polgári forradalom idején a földesurak gyakoroltak. „Ők (a földtulajdonosok – M. B.) szétrombolták a feudális rendszert a földviszonyokon belül, azaz megszabadultak az állammal szembeni összes kötelezettségüktől, a magántulajdon modern jogát alkalmazva a javakra, amelyekre csupán a *feudális* jog alapján tarthattak igényt.” (MEM 25. köt. 252, 258, 361. – oroszul) Ez a szöveg rendkívül világos és csak a tulajdonviszonyok késő feudális aspektusára vonatkozik, ezért semmiféle okot nem ad arra, hogy a feudális tulajdon kategóriája egészének értelmezéséhez felhasználjuk. A második megjegyzés, mely szintén a kései feudális tulajdonviszonyokra vonatkozik, abban áll, hogy ezek a középkor folyamán nem maradtak változatlanok, hanem jelentős tartalmi és jogi fejlődésen mentek keresztül. Ennek a fejlődésnek az általános irányát mint a közvetlen domaniális földbirtokosok birtokjogai fokozatos megerősödésének folyamatát és mint a hierarchiában egymás fölé rendelt összes tártulajdonos lemorzsolódását lehet jellemezni. Egyidejűleg, amint az előbbiek tulajdonjoga megnövekedett (egyedi elcsatolás) és idővel gazdasági tartalommal telt meg, a második csoport joga mind névlegesebbé vált és elvesztette reális (gazdasági, katonai-politikai stb.) jelentőségét.²⁹

Forduljunk most a feudális tulajdon problémájának egy másik aspektusa, a paraszti-földesúri viszonyok szférája felé. Fentebb már mondtuk, hogy ez az oldal a középkor uralkodó társadalmi antagonizmusának megtestesítője, azaz annak az antagonizmusnak, melynek a feudális termelési mód minden „haladást” köszönhet, éppúgy, mint végleges felbomlását. Érthető, hogy egyszerű és „kényelmes” volna ezt az egész problémát egyértelműleg úgy interpretálni, hogy a viszonyoknak e szférájában is egyrészt a földtulajdonos, másrészt pedig a földtől elválasztott dolgozók közt abszolút ellentét áll fenn. A valóságban, mint közismert, ez a szféra is felettébb ellentmondásos. A hűbéri jog figyelmen kívül hagyta a paraszti (ez utóbbi osztálytartalmának értelmében vett) földbirtokot. A királyi törvényszékek általában elutasították az örökös jobbágyoknak a telki birtoklás hagyományos birtoklását ért sérelmek ügyében uraik ellen benyújtott panaszait.³⁰ Viszont az uradalmi (manoriális, szeniorális) törvényszékek az ugyanilyen kategóriájú parasztok telki birtoklásának feltételeit mint hagyományos, szent és „ősi” szokásokat szabták meg és a föld forgalmát legalábbis részben birtokosuk a paraszt akaratának megfelelően szabályozták (kisajátítás, szerzés, bérlet vagy csere stb.).³¹ Az említett ellentmondás e második oldalának megszilárdulásában fontos tényező a faluközösség. A földesúri jog alapján igazgatott paraszti birtoklási rendszernek és a nagyrészt közösségi jogon alapuló szolgáltatási rendszernek az összefonódása, majd összeolvadása sok mindent megmagyaráz a földesúri közjog kialakulásának folyamatában; a parasztoknak e jog megváltoztathatatlanságáért vívott szívós és konzervatív harcát és végző soron a paraszti – vagy annak álcázott – földtulajdon kialakulásának lehetőségéért vívott harcot a feudális periódusban.³²

Nyilvánvaló, hogy a paraszti földhasználat jogi státuszának ebben az ellentmondásosságában, mely egyrészt a királyi, másrészt a földesúri törvényszékek gyakorlatában mutatkozik, a feudális termelési mód gazdasági követelményei és a *megfogalmazásuk jogi formái* közötti ellentét nyilatkozik meg. Éppen azért, mert az előbbieket a paraszt gazdasági önállóságát diktálták, az utóbbiak pedig vonakodtak neki a jogi önállóságot biztosítani, megfosztották az örökletesen függő parasztokat az úr akaratától független jogi garanciáktól, és ennek megfelelően a birtokrészhez „tartozónak”, nem szabadnak, sőt az úr egyfajta birtokának tekintették őket, mint akik a telektől nem választhatók el. Világosan láthatjuk, mennyire a „fejük tetejére” vannak itt állítva az e formák mögül elötűnő rejtett birtokviszonyok, tulajdonviszonyok.

Ezt a helyzetet a 11–13. századi Anglia agrártörténetének anyagán

lehet szemléltetni, amikor itt az uradalmi (manoriális) rendszer elérte fejlődésének csúcspontját. Két körülmény van, amely ennek az anyagnak olyan ismeretelméleti jelentőséget ad, mely messze túlmutat a szigetország határain a szóbanforgó korszakban. Először is itt igen korai időszakban, egy politikailag centralizált államban kifejlődött egy úgynevezett közjog (Common law), ami a paraszti-földbirtokosi viszonyok főbb aspektusait (szemben a franciaországi helyi hűbéri szokásokkal³³ és a németországi „Landesspiegel”-ekkel³⁴) az egész ország területén „szisztematikus” formában szabályozta. Másodsorban Angliában az adott viszonyoknak klasszikus kifejeződése volt a villainage intézménye, mely a feudalizmus talaján mint annak legadekvátabb politikai-gazdasági formája kristályosodott ki. Ez (szemben a servagezsal Nyugat-Európa más országaiban) jelentős mértékben az őt megelőző társadalomtörténeti struktúrák öröksége volt és a feudalizmuson belül végbement fejlődésétől eltekintve számos feudalizmus előtti vonást is megőrzött.

A villain státuszának kiindulópontja és súlypontja a manor birtokához való örökletes hozzátartozása volt és ennek révén volt ő serf-je egy, az úr (lord) hatalma alá vetett manornak (sub potestate constitutus). A villain a személyileg szabad telkesjobbágy (freeholder) antipódusa, *születésétől* fogva serf (szolga), servilis (szolgai) „eredetű”. Lordjával való kölcsönviszonya ki van zárva a királyi igazságszolgáltatásból. A lord mint a manoriális kúria birtokosa, neki személyes ura és bírója. A villain utódaival együtt a lord egyfajta birtoka, aki rendelkezik vele mint ún. „magáéval”, mint örökségként „kapott”, vagy „ajándékozás” vagy „vétel” révén szerzett birtokával és a neki megfelelő módon járhat el ezzel a „birtokkal”. Két lord között egy „villain birtokáért” folytatott jogi vitában az őreá való jogot a tőle (a villain-tól) járó bevételek (expleitia) bizonyították, hasonlóan ahhoz, ahogy egy vitás tulajdonú szántóföldparcellára való előjogot a gazdasági használat időtartamára való utalás stb. bizonyította.³⁵ Természetesen a villain javait (nem is beszélve a telekről és tartozékairól) mind az örökölteket, mind pedig a szerzeteket az érvényben levő jog szerint a lord tulajdonának tekintették, amivel saját belátása szerint járhat el.³⁶ A villain telki birtoklásának feltételei ugyanannak a jognak a betűi szerint önkényesek voltak, minthogy a szolgáltatások mennyisége „a lord akaratától” függ („a villain nem tudja este, mit fog csinálni reggel”). A villain státuszának személyes (pontosabban örökletes) jellegét a telekbirtokos és a telki birtok közjogi státuszának különbsége még erőteljesebben kiemeli. A jogi maxima így hangzott: „A telki birtok nem változtat a telekbirtokos státuszán”, ami annyit jelentett, hogy egy szabad paraszt birtokolhatott villain jogon egy telket és szabad maradt, ha

kötelezettségeinek a telki birtok státuszának megfelelően eleget tett, a villain azonban személyes szabadságának hiánya miatt volt kénytelen ugyanezeknek a kötelezettségeknek eleget tenni. Érthető, hogy a villain az uradalom (manor) határát a lord engedélye nélkül nem léphette át, házasságára egyházi áldást nem kaphatott, fiát nem taníthatta kézművességre stb. Mindez azt hangsúlyozta, hogy a villain mint a munkaképesség megtestesítője, a „természetes” termelési feltételek közé tartozik, melyek a lord tulajdonát alkotják.³⁷

Ily módon fejeződött ki az angol feudalizmus klasszikus korszakában a közvetlen termelőnek személyes szabadságától való megfosztottsága. Azonban hibát követünk el, ha ezt a „helyi sajátosságok” vagy a „kivételes esetek” közé soroljuk,³⁸ és nemcsak azért, mert a villain kategóriájába Angliában az említett időszakban az ország közvetlen termelőinek zöme tartozott, hanem a feudális termelési módnak mint olyannak belső objektív tendenciái miatt is. Éppen azért, mert a tulajdonviszonyok „fejtetőre állítottságának” a foka az angol villain státuszában a középkorra vonatkozólag elért egy történelmi határt, földbirtoklása tényének jogi tagadása személyes jogképességének, „állami” személyének teljes tagadásaként fejeződik ki, nemcsak jogunk van, hanem feltétlen kötelességünk felismerni az ilyen uralmi és alávetettségi viszonyokban a *normát*, melyre – tendenciájukban – e viszonyok minden egyéb „méréskeltebb” formái is törekedtek, és ezáltal, *ismeretelméleti értelemben*, egészükben kulcsává váltak a feudális tulajdonviszonyok természetes feltárásának.

Nem nehéz a dolgok igazi lényege „visszajára fordításának” értelmét felfognunk. Másképpen lehetetlen lett volna a parasztnak juttatott telek és az ebből fakadó gazdasági önállóság ellenére a földesúrnak földje monopóliumát akár megőrizni, akár pedig gazdaságilag realizálni. Mivel a középkorban nem a munkás kapta a szükséges terméket ura kezéből, hanem valójában a földesúrnak kellett a többletmunkáért (vagy a megfelelő termékért) a munkás „akaratnyilvánításához” folyamodnia, a közvetlen (gazdaságon kívüli) kényszer eszközei nélkül nem vethette volna alá saját önkényes akaratának a munkást, aki az úri jog elutasításának különböző formáiban nyilvánította ellenkezését. Ebből szükségszerűen következik, hogy a paraszt az uraság akaratával szemben nem részesült állami jogvédelemben és hogy jogilag tagadták a paraszt „állami státuszának” létezését.³⁹

Ebben áll a 13. századi Anglia örökletesen alávetett parasztjai (villain) és a római jog rabszolgái elsomorítóan híres azonosításának politikai-gazdasági értelme, ami a 13. századi angol jogász, Bracton nevéhez fűződik.⁴⁰ És

jóllehet már Marx idejében tökéletesen bizonyítva volt, hogy a termelés és az elosztás feudális rendszere személyi kötöttség (*Leibeigenschaft*) nélkül is működhetik (emlékeztessünk például e társadalmi rend skandináv változatára), figyelemre méltó, hogy Marx a kapitalizmus előtti termelési viszonyok elemzése során, mint már bemutattuk, állandóan a személyi kötöttségi (*leibeigen*) viszonyokból indul ki, melyeket a rabszolgasággal azonosít. Ez a feudális tulajdonviszonyok valóságos formájáról alkotott koncepciójának *rendszeralkotó eleme*.

Ugyanakkor ismeretes, hogy a földesúr „akarata” megvalósításának mindennapos gyakorlata eltért azoktól a lehetőségektől, melyek a jogelmélet által biztosítva voltak. Így például az angol villain nagyon is jól tudta este, hogy mit fog másnap csinálni, minthogy pontosan ismerte a heti robottal eltöltendő napok számát, a robot idejét és a végzendő munka fajtáit.⁴¹ És ez egészen természetes. Ha a parasztgazdaság újratermelésének szabályszerűsége a rá kirótt szolgáltatások teljesítésének szabályszerű feltétele, akkor a földesúr „akaratának” többé vagy kevésbé rendezett jelleget kellett öltetnie. A földesúri gazdaság túlnyomórészt fogyasztói jellege, gazdasági kapcsolatainak korlátozott volta, az egyszerű újratermelés uralma – mindez tartós tradíciók kialakulásához vezetett, egy olyan földesúri szokáshoz, mely mint a paraszti földhasználat feltételeinek a lord által „önkéntesen” elismert szabályozója működött.⁴² Például az angol villaineknek e szokás keretében gyakorlatilag úgy adták át birtokukat mint örökséget (megfelelő illeték kifizetése fejében), valamint ingóságaik egy részét is (a másik részét a lord mint halotti adót hajtotta be). S ami még ennél is több, a villainek az uradalmi igazgatás tudatával szereztek és adták el birtokrészeik kisebb részeit, vettek és adtak földet bérbe, zálogba stb.⁴³

Egy lényeges ellentmondás tényével állunk így szemben, a villainek a jogi elméletben (adott esetben az angol közjogban) kialakult birtokstátusza és az uradalmi szokás keretén belüli helyzete közötti különbséggel.⁴⁴ Azonban tévedés volna ezen az alapon a villainage intézményének életképtelenségére, a jogi elmélet és a valóság közötti ürré stb. következtetni. A valóságban az adott ellentmondásban rejlik az *életerő készlete*, bizonyos értelemben enzime ennek az intézménynek, *dinamikus potenciája*, ami teret nyújtott a parasztok kizsákmányolásának fokozására, ha erre megfelelő volt a gazdasági konjunktúra. Amennyiben a feudális viszonyokról, az „alávetettségről és az uralomról” volt szó, Marx hangsúlyozta, hogy ezek „minden eredeti tulajdon- és termelési viszony fejlődésének és elhalálásának szükséges er-

jesztői, éppen annyira, amennyire e viszonyok korlátozott voltát is kifejezik.” (MEM 1, köt. 46, 49. oroszul)

Valójában haladéktalanul „feléledt” a jogi elmélet és a parasztok tiltakozásának elnyomásában döntő eszköznek bizonyult, mihelyt a villain és ura között *konfliktushelyzetre* került sor (Angliában köztudomásulag a 13. században következett be egy ilyen konjunktúra). Az ilyen periódusokban éppen a jogi elmélet határozta meg a parasztok birtokosi és rendi státuszát, mind a manoron belül, mind pedig kívül, a társadalomban. Különösen fontos kiemelni, hogy az úgynevezett feudális reakció periódusaiban, amikor a lordoknak a parasztok kizsákmányolási normájának növeléséért vívott harca az ebben a korban érvényes hagyományokkal összeütközésbe került, a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére állított” jellege, mely a villainage jogi elméletében volt lefektetve, a tradícióval való küzdelem során annak felszámolásában legfontosabb fegyvernek bizonyult. Ezért félrevezető lenne a „fejük tetejére állított” formákról csak a „szolgák” (serf) többé vagy kevésbé elterjedt osztályának megléte esetén beszélni. A „szolgai elem” – ezen vagy azon a fokon – a középkori paraszt személyi függőségének minden formájában megtalálható, beleértve azt az esetet is, mikor az ő „egyszerűen rendi helyzetéből fakadó nem teljesjogúságáról van szó”.

Jogosultnak tételezhetnők fel magukat arra a végkövetkeztetésre jutni, hogy minden más azonos feltétel mellett a feudális tulajdonviszonyok „fejük tetejére állíttóságának” foka határozza meg az olyan ország fejlődési fokát, ahol a tulajdon magán-földesúri formái és a parasztok feudális kizsákmányolásának ezen alapuló formái megvannak.⁴⁵ Következésképpen arra a kérdésre, hogy a párhuzamosan funkcionáló „szokások” két sora közül – azaz az olyan „szokások” közül, melyek királyi (fejedelmi) jogként vannak rögzítve és a megfelelő törvényszéki eljárások alapjául szolgálnak, valamint az olyan „szokások” közül, melyek a gazdasági vezetés gyakorlata során a meglevő földbirtoklást kialakították és a földesúri bíróságok által el is ismertettek –, melyik felé kell fordulnia a feudális tulajdon természete kutatójának, csak egy válasz lehetséges. Egy általános definíció tervében ezt a tulajdont egy sor olyan szokás segítségével kell értelmezni, melyekben ezek a viszonyok a leginkább „fejük tetejére állított”, „személyes” formában jelennek meg. Más szavakkal a feudális tulajdon a tulajdonosok hierarchikusan tagolt testülete földmonopóliumának történelmi formája, amelyet a közvetlen uralom és a közvetlen kényszer viszonyai közvetítenek. Ami fejlődésük dinamikáját illeti, célszerű párhuzamosan vizsgálni a két sort, mint ellentétes tendenciák harcát: a paraszti földbirtok jogi tagadását és tényleges létezését.

A feudális tulajdon természetéről folytatott vita során néhány szerző a „Tőke” 1. kötete 24. fejezetéből kibontható tényállás idézéséhez folyamodott, ellentétes célokkal, akár hogy tagadja, akár hogy megerősítse a „felosztott” tulajdon koncepcióját. Azonban mindkét esetben azért nem volt jogos az idézés, mert e fejezetben nem a feudális tulajdonról mint olyanról van szó, hanem egy stadiális, megváltozott formáról, s ráadásul egy pontosan megadott régió belül. Marx az idézett fejezetben az angol falu tulajdonviszonyainak struktúrájáról ír, melyek a 15. században alakultak ki, azaz az agrárforradalom – a bekerítés előestéjén. E fejezet elején a következőket olvassuk: „Az (angliai – M. B.) népesség döntő többsége akkoriban – és méginkább a 15. században – szabad parasztokból tevődött össze, akik önállóan gazdálkodtak, bármilyen feudális címkéket ragasztottak is a tulajdonukra”. Marxnak ezt az egészen határozottan konkrét-történelmi megfigyelését nem ritkán általános történelmi jelentésben (vagy pontosabban szociológiailag általánosítva) értelmezik.⁴⁶ Így használják fel Marxnak egy másik, épp ilyen konkrét megfigyelését is, mely a 17. század közepén végbement polgári forradalom előtti paraszti osztály (Jomanry) földbirtokának státuszára vonatkozik (a parasztok „éppen olyan feudális tulajdonjoggal rendelkeztek, mint maguk a feudális urak”).

Teljesen nyilvánvaló, hogy a paraszti telki birtok feltételeit a 15. század közepének és még inkább a 17. század közepének Angliájában minden hagyományossága ellenére sem lehet a középkori földbirtokrend, mint olyan mértékévé tenni. Mindenekelőtt ebben az időben eltűnt Angliából a villainage intézménye és vele együtt a múlté lett a robot. A parasztok társadalmi mobilitása jelentős mértékben fokozódott, bevonult a faluba a bérlet és a kapitalista manufaktúra. Ilyen feltételek mellett az ún. copyhold (telki birtok a manoriális jegyzőkönyv másolata alapján) e kor legtömegesebb birtoklási formája, mely a szokásjog alapján földbérre kötelezett földbirtokká változott. E formának az évszázadok által szentesített tradicionális volta révén a copyhold-ot teljes joggal a földesúr birtokcímének korrelációjaként lehet felfogni. Éppen ezt emelte ki Marx is a „Tőke” I. kötete 24. fejezetében. Más szavakkal a feudális tulajdonviszonyok sok évszázadon át tartó fejlődésének az eredményéről van szó, nem pedig középkori „klasszikus” természetükről.

Ily módon változatlanul figyelmet érdemel a feudális tulajdonformák stadiális megkülönböztetésének problémája. E nézőpontból tekintve a termelési viszonyok e területre jellemző „klasszikus” formáinak heurisztikus (magyarázó) szerepe különlegesen nagy jelentőségre tesz szert. A feudális tu-

lajdon fejlődési iránya egyrészt eredeti meghatározó formájától, mely a felett feudalizmus periódusára jellemző, másrészt pedig működése további regionális és világtörténelmi feltételeinek összességétől függ. Ami az itt vizsgált területet illeti, a vizsgálandó viszonyok fejlődésének fő iránya a középkor végén a közvetlen telki birtoklás formáinak gazdasági megszilárdulása

Ez a folyamat szintén két síkon megy végbe: a feudális birtokosok között és az osztályok között, azaz a paraszti-földbirtokosi viszony síkján. Az előbbi illetőleg a következő tények vonják magukra a figyelmünket. Mindenekelőtt az, hogy sor kerül a feudális örökösödési „létra” deformálódására: középső és köztes helyzetű tagjai elveszítik reális jelentőségüket és gyakran elmosódottá válnak (ez nem csekély mértékben a vazallus katonailovagi kötelezettségeinek megszűnéséből származott), egyidejűleg a létra két legszélső foka birtokcímének gazdasági tartalma jelentősen megerősödik – egyrészt a földbirtok közvetlen szenioráé, másrészt pedig a főhűbérúré, aki egyidejűleg megtestesíti a legfelsőbb politikai hatalmat.⁴⁷ Az eredmény az, hogy lerövidül a feudális létra. A földesurak „érdekeinek” és „hatalmának” saját uradalmaikban történt megnövekedését egy nyilvánvaló tény támasztja alá: minden szimbolikus jellegű kötelezettség átkerül ezekről a magasabban álló szeniorokhoz.

Jóllehet a földbirtokos a törvény betűje szerint még mindig rendelkezhet birtokával, dominiuma a középkor vége felé a magántulajdon egy feudális lepelbe burkolt formájához közelít. Nagyon fontos a feudális struktúrák (a hierarchikus felépítés) fokozatos bomlásának e folyamatában a földtulajdon következetes mentesítése a közjogi funkcióktól és az ehhez kapcsolódó rendi éthosztól. Minden hozzájárult a szenior tulajdonának további alkotórészeire való felosztásához. A közjogot (igazságszolgáltatás, rendőrség stb.) ettől vagy teljesen vagy részben elválasztották és a korona vagy a magasabb státuszú szeniorok megbízottjainak kezében összpontosult. A katonailovagi haderőnek a zsoldos toborzás rendszerével való felcserélése a hűbérbirtok helyett a pénzt tette a háború és így a politika legérzékenyebb pontjává. A királyi adók növekedése, melyek főként a parasztokat terhelték, a jog szemszögéből nézve koronának a feudális tulajdonbeli „hatalom és érdek” egy részére való igényének megerősödését jelentette. A szuverénitáshoz és a főhűbérúri státuszhoz az uralkodó (király stb.) személyében való egybeolvadása ily módon a feudális tulajdon koncepcióját érintő lényeges változással volt egyenértékű, egy olyan változással, mely legalábbis elméletben közelebb hozta a nyugat-európai feudális tulajdon magán-földbirtokosi formáját a kelet-európai (állami) formához.⁴⁸

A paraszti-földbirtokosi viszony szférájában a feudális tulajdonviszonyok fejlődése még bonyolultabb formák közepette megy végbe. E folyamat lényegét Marx teljes joggal a feudális járadék fejlődésében ismerte fel. A historiográfia a figyelmet csak e forma történelmi sorrendjére irányította, holott nemcsak róla (valószínűleg nem is olyan nagyon róla) van szó, mint inkább a szóbanforgó folyamat objektív lényegéről. Az utóbbival kapcsolatban foglaljuk össze röviden a „Tőke” 3. kötete 47. fejezetének a minket érdeklő fejlődéséről adott leírását. Munkajáradék esetén a paraszt „a hét egy részében a ténylegesen vagy jogilag hozzá tartozó munkaeszközökkel (ekével, állattal stb.) a ténylegesen hozzá tartozó földet műveli, a hét többi napján pedig a földesúr jószágán dolgozik, a földesúrnak, ingyen.” (MEM 25. köt. 744.) Ugyanabban a bekezdésben valamivel lejjebb Marx ezt a parasztot „birtokosnak” nevezi és ezt a megjelölést idézőjelbe teszi. Viszont idézőjel nélkül utal ugyanott a munkás személyi szabadságtól való megfosztottságára. Hogy az utóbbiból ki lehessen préselni a járadékot, szükségesek a személyi függőségi viszonyok, a parasztnak a személyi szabadságtól való megfosztottsága, örökös jobbágyi (leibeigen) függősége. A termékjáradék a munkajáradék átalakult formája. A „földtulajdonos”-nak járó többletterméket most már „nem a földtulajdonos közvetlen felügyelete és közvetlen kényszere hatására” termelik meg, hanem önállóan. A munkás az összmunkaidőt saját gazdaságában használja fel. A paraszt munkájának, gazdaságának, személyiségének (mint dolgozó embernek) a fejlődését tekintve egy magasabb fokozattal állunk szemben. Önállósága most már az önfegyelem újabb fokára támaszkodik. Munkaintenzitása nagyobb a korábinál — de nem kevésbé a körülmények ereje hajtja előre — és nem létezik már a munkaidőnek az a része, melyet nem a maga számára használ fel. Már a munkajáradék esetében, minthogy a szükséges munka termelékenység (a magángazdaságban) változó volt, azaz képes a növekedésre, adott volt a parasztgazdaság ismert gazdasági növekedésének, a szolgálatra kötelezett robotoló jobbágyok birtoka növekedésének a lehetősége. A termékjáradék esetében „a termelőnek...nagyobb szabadságot adnak azért, hogy legyen ideje a többletmunkára, melynek terméke ugyanúgy az övé, mint a szükséges munkáé. A földbérekötelezettség miliójében megerősödik a birtokdifferenciálódás tendenciája. Végezetül a pénzjáradéknak, a termékjáradék e megváltozott formájának esetében a közvetlen termelő továbbra is örökös vagy másképpen hagyományos birtokosa”, annak a földnek, amely a földesúr tulajdona. „A földtől különböző munkafeltételek mezőgazdasági eszközök és más ingóságok — tulajdona már a korábbi formákban előbb ténylegesen, majd jo-

gilag is a közvetlen termelő tulajdonává válik és ez még inkább előfeltétele a pénzjáradék formájának” (MEM 25. köt. 751.) A hagyományos telekbirtokos és a földtulajdonos közötti személyes kapcsolatok oldódásának folyamatában egy új lépcsőfokkal állunk szemben. Eltűnik a munkas jobbágyi függősége. A közvetlen kényszer helyett a kapcsolatok „szerződéses formája” kerül az előtérbe. Másképp kifejezve helyet cserél a kényszer gazdasági és gazdaságon kívüli típusa. A feudális járadék olyan formájával állunk szemben, mely saját felbomlása felé közeledik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben a periódusban a feudális tulajdont jogilag „felosztanák” a munkás és a földesúr között. Marx a parasztot a járadéknak ebben a formájában is csupán „tradicionális birtokosnak” nevezi (azaz birtokosnak a szeniori tradíció keretein belül), a földesurat pedig tulajdonosnak (a királyi jog nézőpontjából). Más szavakkal, a jog két nem azonos típusú szférájának státuszfogalmairól van szó.

A feudális tulajdon struktúrájának megváltozását a paraszti-földesúri viszonyok tekintetében, mint ahogy már meggyőződünk róla, nem annyira a jogi viszonyok szférájában kell keresni, hanem gazdasági tartalma terén. A változások itt valóban jellegzetesek voltak. Egyrészt a gazdasági önállóság növekedése kapcsolatban a járadék egyik formájáról a másikra való átmenettel, a paraszt egész munkaidejének (a munkaintenzitás értelmében vett) átalakulása változó mennyiségűvé, a többlettermék megnövekedése — a legjobban működő gazdaságokban —, amely magát a munkást illette meg, mint embrionális profit. Másrészt a földtulajdonost megillető járadék (tradíciók által rögzített) reális árának csökkenése, s mind nagyobb tehetetlensége arra, hogy a paraszti munka többlettermékére kiterjedjen, továbbá a pénz inflációja és ami ezzel együtt jár, a pénzben megszabott földesúri járadék inflációja — mindez és sok más egyéb megváltoztatta a járadékviszonyok gazdasági tartalmát, azaz a feudális tulajdonviszonyok tartalmát az urasági földek tradicionális telekbirtokosainak a hasznára. Ami e telekbirtokosok földbirtoklásának jogcímét illeti, ezt csak a polgári forradalom vagy egy (tartalmában burzsoá) agrárreform tudta megváltoztatni.

Ezt a feudális tulajdonviszonyok közt kialakult tradicionális paraszti parcellabirtokot fenyegette, mint ismeretes, az „eredeti tőkefelhalmozás” folyamata, melynek világos kifejeződése az angliai bekerítés. Ha Marx „feudális címkékről” írt, melyek a 15. századi angliai szabad parasztok tulajdonát jelölték, akkor ő ezt éppen a „tulajdon-fogalom” gazdasági tartalmára vonatkoztatta, minthogy a jogi címkék (copyhold) távolról sem ismerték el ilyennek. Így kell érteni Marx kijelentését is: „A paraszti népesség földjének

kisajátítása”, azaz annak a részesedésnek az elvesztése, amely a földből a parasztságnak tradicionálisan, de a közjogi értelmű rend szerint is a birtokában volt a bekerítések előtt, s amely lehetővé tette az önálló gazdálkodást. Éppen ennek a közjogilag (de nem általában királyi jogban) rögzített lehetőségnek a szétrombolása adja meg a bekerítés történelmi értelmét.

És így módon a feudális tulajdonviszonyok bomlási folyamatának lényege nem abban áll, hogy a paraszti földbirtokot a feudális jog legalizálta (e történelmi feladat megoldásához a győztes polgári forradalomra, vagy hatása alatt végbemenő burzsoá agrárreformra volt szükség), hanem abban, hogy e viszonyok gazdasági tartalma kezdett a paraszt előnyére változni, noha részesedését elvesztette a névleges tulajdonos javára. Ez a helyzet, mely a 15. századi Anglia történetében olyan világosan kirajzolódik, seholsem éri el logikus végkifejletét. Két tényező hatása zavarja meg. Az első a központosított feudális járadék specifikus súlyának növekedése volt a parasztoknak mint osztálynak a kizsákmányolásában (másképp kifejezve, amit az urasági járadék nem tudott a paraszti munka többletermékéből elvenni, azt könnyűszerrel elvonták uralkodói illetékek és adók révén, ezért olyan nagy a tiltakozás a késő középkori parasztfelkelések során az adók ellen). A másik tényezőt a földesúr gazdaságpolitikáján belül megfigyelhető eltolódások jelentették: arra törekedett, hogy a telekbirtokosokat a hagyományos járadékfizetési feltételek helyett számára előnyösebb feltételekre kényszerítse és egyes országokban kialakítsa a bérleti viszonyt, másutt pedig eljusson a „második jobbságig”. Egy szóval: a feudális tulajdonviszonyok nem halnak el maguktól. Csak erőszakkal lehet őket széttörni — az adott termelési mód struktúrája írja ezt elő.

Jegyzetek

1. Ezt a problémafelvetést megtaláljuk már a „Német ideológia”-ban (1845–1847), ezt követően pedig „A filozófia nyomorá”-ban (1847), még inkább a „Tőke” előkészületi munkáiban és természetesen magában a „Tőké”-ben (1867) megy át sajátos fejlődésen.
2. E tanulmány alapja a szerző speciális kutatása, mely „Über die Natur des Feudaleigentums” címen részben megjelent a „Fragen der Geschichte” c. folyóirat 1980. 1. számában.
3. E nehézségek egyike abban áll, hogy formális-jogi szempontból magának a „tulajdon” terminusnak az alkalmazása a középkori földbirtoklási viszonyok jellemzése céljából nem jogos, mert ellentmondás van magában a definícióban. A középkori jogérzék hosszú időn át beírta a „birtok” (possessio) egyedüli fogalmával. És jöllehet a római jog befolyására a „tulajdonra való jog” (jus proprietatis) kategóriája behatolt a feudális jogérzékbe, tartalmát azonban csak a birtokra vonatkozó „jobb”, megalapozot-

- tabb birtokjog terminusaival lehetett megközelíteni. Ez mégsem jelenti azt, hogy a középkor valóságában magának a földtulajdonnak az intézménye ne létezett volna, azaz olyan társadalmi viszonyok nem lettek volna, melyek ezen az intézményen alapultak és ez szabályozta őket (M. A. Barg: Vizsgálatok a 11–13. sz.-i angol feudalizmus történetéről. Moszkva, 1962. 255. oroszul).
4. A. V. Venediktov: Staatliches sozialistisches Eigentum. Moszkva, 1948. 223.
 5. S. D. Szkazkin: Der Feudist Erwe und seine Lehre über das Zensive. „Mittelalter”. I. 1942, 185.
 6. A. V. Venediktov 228–229.
 7. M. V. Kolganov: Eigentum. Varkapitalistische Gesellschaftsformationen. Moszkva, 1962, 8.
 8. U.o.
 9. U.o. 85.
 10. U.o. 421.
 11. L. I. Demo: Jogviszonyok az antagonisztikus osztálytársadalomban tekintettel a földtulajdonra. Leningrád, 1954. 27. (oroszul)
 12. U.o. 86.
 13. U.o. 87.
 14. K. V. Osztrovitjanov: A szocializmus előtti társadalmi formák politikai gazdaságtana. Moszkva, 1972. 219. (oroszul), B. F. Porsnyev: Feudalizmus és néptömegek. Moszkva, 1964. (oroszul) 30–31.: A föld nem a dolgozóké... A földtulajdonosok a feudalizmusban a feudális urak”.
 15. Sz. D. Szkazkin: Válogatott történelmi munkák. M., 1973. 92. (oroszul).
 16. U.o. 94–96.
 17. A. N. Novoszelcev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin: A feudalizmus fejlődésének útjai. Moszkva, 1972. (oroszul).
 18. Vitathatatlanul érdemes lenne megkísérelni, hogy a tárgyalta kérdés Marx általi kutatásának *folymatát* megvizsgáljuk.
 19. V. P. Skredov: A tulajdon vizsgálatának módszere Marx „Tőké”-jében, Moszkva, 1972. 41. (oroszul).
 20. Marx hangsúlyozta pl., hogy az áru misztikus jellege maga is az árukat termelő munka sajátos társadalmi jellegéből ered, minthogy ez a tükör az emberek felé munkájuk társadalmi jellegét mint magának a munka termékeinek eltárgyasult jellegét, mint az adott tárgyak olyan társadalmi tulajdonságait tükrözi, melyek természettől fogva sajátjuk. Más szavakkal az adott viszony megjelenési formájának megfogalmazása az, ami a benne rejlő lényegét elfedi. Jóllehet a tudományos feltárás az adott területen a lényegét meg tudja magyarázni, mégsem tudja az ember számára szétszlatni a munka társadalmi jellegének tárgyi jellegű látszatát, ha ez az ember az árutermelés viszonyainak hatása alá kerül. Az árutermelésnek utóbbi sajátosságai mind a felfedezés megtétele előtt, mind pedig utána általános jelentőségre tartanak számot. (Marx–Engels Művei, 23. köt. Bp. 1967. 75.)
 21. Válaszul annak, aki a feudalizmusról hasonló módon alkotott ítéletet, ezt írta Marx: „Mindenesetre világos, hogy a középkor életét nem a katolicizmus, az antik világot pedig nem a politika határozta meg. Éppen fordítva, az a lényegi mód, ahogy ezek a korszakokban a létfenntartáshoz szükséges eszközöket előállították, magyarázza meg, miért játszotta egyik esetben a politika, másokban a katolicizmus a főszerepet.” Idézi: „Feudalism in History”. Ed. A. Coulborun. New York, 1964.

22. Jellemző ebből a szémszögből az európai felvilágosodás egyik híres megalapozójának, John Locke-nak az állásfoglalása. Szerinte egyrészt a munka az egyik feltétele annak, hogy egy adott tárgyat mint tulajdont egy embernek odaítéljenek, másrészt az ezért való munkát csak annak engedélyével lehet elvégezni, aki a tulajdon.
(J. Locke: *Two Treatises on Government*, London, 1903. 204.)
23. Lenin Összes Művei, 15. köt., Bp. 1967. 123.; U.o. 1. köt. 391.: „A kizsákmányolás középkori formái, amelyeket elleplezett az úrnak alattvalójához...való személyes viszonya”.
24. S. D. Szkazkin: *Válogatott történelmi munkák*, 93. (oroszul).
25. Lenin Összes Művei, Bp. 1967. 5. köt. 130.
26. A termékjáradékot Marx mint a munkajáradék átalakult formáját, a pénzjáradékot pedig mint a termékjáradék formájának „egyszerű átalakulásából” létrejött formát jellemzi. (MEM, Bp. 1974. 750.). A középkori társadalmi termelés alapjainak elemzése során Marx a paraszti függőség teljesen definiált formáját alkalmazza, elsősorban a jobbágyságot (u.o.).
27. E. A. Kozminszkij: *A 13. századi Anglia agrártörténetének kutatásához*, Moszkva, 1947. 3. fej. (oroszul).
28. A „klasszikus” középkor végén még tovább terjedt a földbirtokos hűbérúr személyétől elszakadó ún. „járadékfeve”, mely csupán a földesúrnak vazallusa számára adott pénzbeli (járadékbeli) támogatás (Ju. P. Beszmertny: *Feudális falu és feudális város a 12–13. századi Nyugat-Európában*, Moszkva, 1969. 151. (oroszul).
29. H. M. Cam: *The Decline and Fall of English Feudalism*, „History” 1940. Nr. 99. 216.; J. M. Bean: *The Decline of English Feudalism, 1215–1540*, New York, 1968. 1.; G. Fourquin: *Seigneurie et féodalité au Moyen Age*, Paris, 1970.
30. Példaként szolgálhat az angol közjog maximája, az „exceptio villenagii”, amely maga kizárta azt a lehetőséget, hogy egy örökös függésben álló paraszt (villein) a királyi törvényszékekhez fordulhasson a „saját” földesurával folytatott vitájában.
31. A földesúri bíróságok gyakorlata Angliát illetően világosan tükröződik a „Select Pleas in Manorial...Courts” c. publikációban (Ed. F. M. Maitland, London, 1889.)
32. V. I. Lenin: *Összes művei*, 1. kötet 281. (német kiadás).
33. Ph. de Beaumanoir: *Coutumes de Beauvaisis*, Publ. A. Salmon, 1–2. Paris, 1899–1900.
34. Pl. „Sachsenspiegel. Landrechtsbuch” Hrsg. K. A. Eckhardt, Göttingen, 1955; C. P. Petot: *La formation de la classe servile en France*, VIIe Congrès intern. des Sciences Historiques, 2. Varsovie, 1933.
35. L. H. Bracton: *De legibus et consuetudinibus Angliae*, Ed. Travers-Twiss, Vol. 1. London, 1888. 7.
36. Földnélküli villain-ek eladásának az eseteiről számolnak be a jogi források a 13. század kezdetén (I. pl. „Curia Regis Rolls”, Ed. Flower, Vol. 6. London, 1922. 52.)
37. Az angliai villainage részletes jellemzését lásd M. A. Barg i. m. 4. fej.
38. Mint ismert, ilyen módon akartak eljárni a kapitalizmus „angliai mintájával”, amire Marx a sokatmondó „De te fabula narratur?” (Ist es nich deine Geschichte?) szállóigével válaszolt.
39. C. P. Vinogradoff: *Villainage in England*, Oxford, 1972. 165.
40. H. Bracton i. m. 4b.

41. A lényeg abban áll, hogy a villain telek utáni kötelezettsége nagyobb volt, mint egy szabad paraszti birtokos kötelezettsége egy ugyanolyan telek után.
42. Erről a szokásjogon alapuló rendről tanúskodó feljegyzések különböző megnevezésekkel gyakorlatilag Nyugat-Európa minden országában fennmaradtak.
43. *Carta Nativorum*. Ed. M. M. Postan etc. Cambridge, 1964.
44. P. Vinogradoff i. m. 212–213.
45. Ju. L. Beszmerthy i. m. 229. Nem szolgák (servi), hanem függő parasztok (solarigo) szolgálják le a szolgákra jellemző kötelezettségeket: házassági illeték (Uesas), a meghalt paraszt birtokáért járó illeték (ljuktuosa) és egy sor más fizetés. A 13. század jogi emlékeként a következőt halljuk: „Minden szolár-szeniora megteheti, hogy elrabolja tőle életét és minden javát.” A. R. Korszunskij: *Spanyolország története a 9–10. században*. Moszkva, 1976. 109. (oroszul).
46. M. V. Kolganov írja: „Tulajdonképpen mi által különbözött a paraszt birtoka a vazallusétól, ha az utóbbi szintén csak birtokosa volt a szenior földjének? i. m. 420.
47. J. M. Bean i. m. 87.; G. Fourquin i. m. 83.; F. Lütge: *Die deutsche Grundherrschaft*. „*Zeitschrift für Agrargeschichte*”. 1955. 11.
48. A. N. Novoszelcev, V. T. Pasuto, L. V. Cserepnin i. m. 215.